

Vizuális módszer

Piotr Sztompka: *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer*. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 2009. 212 p.

Piotr Sztompka *Vizuális szociológia. A fényképezés mint kutatási módszer* című, 2009-ben megjelent könyvének felfedezése az egyetemi jegyzetboltban igazi revelációval ért fel. Öröömöm leginkább a „Már éppen ideje volt!” felkiáltásban összegezhető. Talán alapvetően néprajzos képzésemben, privát fényképekre irányuló kutatásaimban gyökerezve lelkendezésem elsősorban a könyv címe, még inkább alcíme által beígért témakör aktualitásának szólt. Szociológusberkekben talán a szerző neve is ismerősen cseng. Piotr Sztompka (szül. 1944) a krakkói Jagelló Egyetem professzora, 2002 óta a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnöke. E kötet anyaga először 2006-ban jelent meg Varsóban lengyel nyelven, most pedig a Gondolat Kiadó gondozásában, a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék jóvoltából, Éles Márta fordításában olvashatjuk magyar nyelven is.

Úgy érzem, többszörösen is nehéz helyzetbe került mára az a társadalomkutató, aki főként a fényképek – de idesorolhatók az egyéb vizuális médiumok (film, televízió) is – társadalomban betöltött szerepéről kíván szólni. Egyfelől azért, mert a társadalomtudományok égetően aktuális területén találja magát. Másfelől azért, mert maga is termelője, még biztosabban fogyasztója a kutatása tárgyául választott forráscsoportnak (kutatóként maga is fényképez, dolgozik fényképekkel, magánemberként rendelkezik családi fényképekkel, stb.). Ez a részt vevő állapot, ha úgy tetszik, bizonyos értelemben vett émikus nézőpont (akármekkora részben legyen is érvényes) – minden pozitívuma mellett – zavarkeltő lehet, melyben a kutató úgy próbálja magát függetleníteni, és forráscsoportját kellő távolságból vizsgálni, hogy elválaszthatatlanul benne foglaltatik napjaink hangsúlyosan „vizuális civilizációjában” (16. p.), képekkel telített társadalmi környezetében (19. p.). A téma sürgető aktualitásának és sokrétűségének elkönnyvelésén túllépve a (társadalom)tudományos diskurzusnak újra és újra konkrét kérdéseket kell megfogalmaznia, megragadható részelemzéseket kell körvonalaznia, jól körülhatárolható szegmentumok vizsgálatát kell elvégeznie. Piotr Sztompka publikált munkája ebből a megközelítésből igen „korrektnek” mondható: a benne felvállalt problematika jól körülhatárolható s így átlátható, aktuális és releváns kérdéseket tárgyal, miközben megfelelő mértékben találhatjuk meg az elméleti/megalapozó, valamint a gyakorlati/továbbgondolkodásra ösztönző részeket. E véleményemet fenntartom úgy is, hogy közben bátorodom azt állítani, hogy a kötet mégsem egészen ugyanaz, mint

aminek a cím alapján első pillantásra ígérkeznek. Egyszerre több is, kevesebb is, más is. Lássuk, miért is!

A szerző bevallottan szociológiát ír. Egy viszonylag fiatal, önálló sodó kutatási terület, a vizuális szociológia elméleti megalapozásához járul hozzá e művével (s mint a kötetből is kitetszik, munkásságával). Egyet tudunk érteni a borítón megfogalmazottakkal: „*A Vizuális szociológia a szociológia e területének első és máig legjobb feldolgozása.*” Mindeközben olyan más társadalomtudományos diszciplínák (néprajz, antropológia) területéről is merít, melyek a korábbiakban már kisebb-nagyobb mértékben kutatásaik homlokterébe vonták a fénykép(ezés) különböző aspektusait. Ugyanakkor a megfogalmazott gondolatok, a javasolt módszerek, elméleti keretek a szociológia szűken vett területén kívül is érvényesek maradhatnak, és gondolatébresztőek lehetnek. A kötet alcíme (*A fényképezés mint kutatási módszer*) főként gyakorlati megközelítést ígér, de hangsúlyosan van jelen az elméleti megalapozás is: két első fejezete (*A világ vizualitása és a vizuális képzelet, A szociológia a fényképezésben-, a fényképezés a szociológiában*) elsősorban tudománytörténeti szempontból rendszerezve gyűjti együvé konstruktív módon az idevágó ismereteket; az utolsó fejezet (*A vizuális szociológia elméleti aspirációi*) pedig a vizuális szociológiát helyezi el a társadalomtudományok rendszerében, kontextualizálja néhány általa fontosnak vélt elméleti keret (az Alfred Shütz nevével fémjelzett társadalmi fenomenológia, a Harold Garfinkel nevéhez fűződő etnometodológia, illetve Erving Goffman dramaturgiai elmélete) mentén. A főként gyakorlati-metodológiai jellegű köztes fejezetek (*A társadalom az objektívben, A fényképezés mint az egyéb szociológiai módszerek kiegészítése, A fénykép mint az interpretáció tárgya*), valamint a kötet mellékleteként közölt *Vizuálisképzelet-tréning* (mely a szerző eddigi oktatói és kutatói tapasztalatára egyaránt alapoz) a fényképek kutatásában felvetődő számos kérdésére térnek ki, és adnak értékes utasítást. Az elsősorban illusztrációs szándékkal közölt 32 oldalnyi, a kutató saját fényképeit tartalmazó melléklet a kötet gyakorlatias jellegét hangsúlyozza, míg a mintegy 154 tételes bibliográfia az elméleti állításokat helyezi tágabb elméleti kontextusba.

Az alcímet boncolgatva azt gondolhatjuk, hogy a könyv potenciális olvasóinak a (terepen és a magánéletben egyaránt) fényképező kutatókat tekinti. Mint a kötet olvasása után kiderül, nem csupán a cselekvő, fényképezés által aktív kutató számára tartalmaz értékes utasításokat, hanem minden, a társadalom, a kultúra különböző területeire, rétegeire kérdező kutató számára tartogathat potenciális mondanivalót. Ez egyszerre jelenti azt, hogy a fénykép számos kutatási terület számára lehet beszédes, és azt, hogy a különböző kutatói kérdésvetésesek – sok más módszer mellett (azokkal együtt) – a fényképek révén is megközelíthetők. „Ha fényképezünk, vagy a talált fotóanyagot interpretáljuk, eljutunk a társadalmi élet vizuálisan megragadható, külsőleg megfigyelhető aspektusaihoz, más szóval: a vizuális adatokhoz.” (41. p.) Igaz bár, hogy ezáltal a szerző a fényképben (kutatási módszerként) rejlő lehetőségek tárházát jócskán leszűkíti, kihagyva a fényképhez használata felől közelítő lehetőségek egész sorát (a fényképezés mint rítus, mint kommunikáció, emlékezési alakzat, az egyéni idő és a tér expanziója a fotó révén – hogy csak néhány aspektusát említsük), azonban nem alábecsülendő az így nyerhető adatok jelentősége sem. Nem bocsátkozva most a fénykép és a valóság bonyolult viszonyának tárgyalásába, állíthatjuk, hogy a fotó viszonylag nagyszámú, bizonyos értelemben vett „kemény” adatot képes felszínre hozni és

megmutatni. A kötet által ismertetett lehetőségek spektrumában kissé alulreprezentált „lágyabb” megközelítési módok hiányát ellensúlyozza az ismételt felhívás a gondolatok továbbvitelére, a végezhető komplex kutatások lehetőségének felvillantása. Ugyanakkor azt is el kell ismernünk, hogy a fényképeket (is) témául választó kutatásokban igenis helyük van a „kemény” adatoknak.

Az interdiszciplinaritás már-már elcsépeltnek ható felemlégetése a fényképekhez való kutatói közelítésben mégis elengedhetetlennek tűnik. Egyfelől azért, mert a fénykép, fényképezés jelenségköréhez számos diszciplína közelít (filozófia, történelem, művészettörténet, pszichológia, antropológia, etnográfia stb.) különböző tudományos szempontok felől (forrásként, illusztrációként, különböző elméleti megközelítésekből). Másfelől a fénykép mint olyan egyik diszciplínához sem köthető kizárólagosan, hiszen az – ebben a viszonylatban – szűken vett (tudományos) értelmezési keretnél jóval tágabb társadalmi, kulturális kontextusba ágyazódva létezik. Egyszerűsítve a gondolatot: nem azért erőteljes a társadalmi-kulturális beágyazottsága, és rétegelt a fényképezés jelenségköre, mert sokan sokféleképpen nyúlnak a témához, hanem éppen fordítva – szerteágazó, folyamatosan alakuló (átalakuló) jelenségként mindegyre új elemzési felületet vagy aspektust kínál a különböző diszciplínák számára.

Sztompka e kötete ebben a tekintetben is más – több –, mint amit a címben ígér. Olyan alapműről, tankönyvről van szó, mely messze nem csupán a szociológia egy területén számít annak. A témába vágó néprajzi/antropológiai szakirodalom mára nemcsak számban, hanem tematikus szórásban is bőséges, ráadásul viszonylag nagy múlt-ra tekinthet vissza. Olyan, mára klasszikussá vált szerzők szövegei és elméletei állnak rendelkezésünkre (melyek hivatkozása nélkül gyakorlatilag elképzelhetetlen bármit is mondani a fényképekről, legalábbis a társadalomtudományokban), mint Barthes szemiotikai, Bourdieu társadalom-központú, Sontag alapvetően teoretizáló megközelítései, s a sort folytathatnánk. S hogy a saját sorainkra (magyar szakirodalmunkra, társadalomunkra) is futó pillantást vessünk: a fénykép rendre vissza-visszaköszön illusztrációként, kutatási eszközként, forrásként, (múzeumi) tárgyként, majd számos és több szempontú kutatás témájaként is (gondoljunk Kunt Ernő írásaira a paraszti fénykép-használatról, Kincses Károly gyakorlatias jellegű kiadványaira, a Néprajzi Múzeum témába vágó tanulmányköteteire vagy Bán András írásaira a privát fotóról, s – szerencsére – ezt a sort is hosszan folytathatnánk). És mégis, még a recens publikációk, a folyamatban lévő kutatások is mintha minduntalan megtorpannának, már a kutatás (szöveg) kezdeti fázisában. Olyan, a téma szempontjából megkerülhetetlen tételeket kell tisztázniuk, melyek többnyire evidensnek mondhatók, de mégsem hivatkozhatók. Sok esetben azért, mert az adott elméleti tétel tisztázó művek idejüket múlták. Árnyaltabban fogalmazva: a vizsgált jelenségkör rohamos fejlődése vagy nem várt irányai miatt a recens megközelítések részben vagy egészen kívül esnek a korábban lefektetett értelmezési kereteken. Legszemléletesebb példája ennek talán a digitális képrögzítés és -használat értelmezhetetlensége a fénykép „klasszikus”, a materialitás jegyében kidolgozott elméleteinek keretében. Más esetben pedig azért, mert az egyébként jól körülhatárolható, elemzett forráscsoportok (fényképanyagok) tematikusan olyan sok irányba és messzire nyúlnak, hogy képtelenség olyan munkát találni, mely mindehhez megfelelő elméleti alapot nyújthat. Nyilván ezért elsősorban a médium (fénykép) sokszínűsége a „felelős”, és nem a „szakma”. Ettől függetlenül a kutatások-

nak (kutatóknak) mégis egyenként kell megvívniuk (olykor szélmalom)harcukat a megfelelő elméleti megalapozás, a téma tudományos kontextusban való elhelyezése érdekében. Mindeközben próbálnak igazodni ahhoz a szerző által is hangsúlyozott, igencsak sürgető és racionális elváráshoz, hogy megfelelő számban és arányban szülessenek olyan elemzések, melyek egyrészt a már sikeresen megfogalmazott elméleti kereteket gyakorlatba ültetik és továbbgondolják, másrészt egyéb, partikuláris forráscsoportokra, megközelítési módokra hívják fel a figyelmet (vagyis hogy az elmélet és a gyakorlat harmonikus módon illeszkedjék egymáshoz). Ha úgy vesszük, Sztompka magára vállalja azt a – nem könnyű és igencsak felelősségteljes – feladatot, hogy mások számára használható elméleti kerete(ke)t kínáljon. Ebben az értelemben akár erényé is konvertálható az az első olvasáskor körvonalazódó hiányérzet, mely a nem eléggé kibontakoztatott gondolatokból, a felvetett, de nem eldolgozott szálakból támadhat. Az itt megfogalmazottak egyszerre lesznek megalapozó jellegűek, ugyanakkor gondolatébresztőek is a szemléletes, néha kuriózumként ható példák (például Ervin Zube 1979-es bostoni projektje, mely azt hivatott vizsgálni, miként reagálnak az emberek a nagyvárosban a szélre – 51–52. p.), javaslatok felvillantása által még akkor is, ha ezeket a szerző nem fejt ki. „Minden bizonnyal még nem jött el az ideje egy, a vizuális szociológia kánonját összegző kötetnek. Ugyanakkor e terület igen gyors fejlődése, amelyet egyetemisták és kutatók növekvő érdeklődése kísér, igazolja azt a kísérletet, hogy megpróbáljuk – még ha csak előzetesen és ideiglenesen is – mindazt összefoglalni, ami ezen a területen történt és történik. [...] Más irányzatok – gyakran szociológiai tartalmakban gazdagabb – példáit – mint például a teljes, hosszú időn keresztül megvalósított fotósorozatok vagy interkulturális összehasonlító programok – az olvasónak magának kell majd keresnie, felhasználva a szöveg vagy a bibliográfia javaslatait” – írja a szerző a bevezetőben (10. p.). Mindent egybevéve magam is azt remélem, hogy e kötet sokak kezében megfordul majd tankönyvként, hivatkozási alapként, kiindulópontként, kutatások bölcsőjeként, s hogy hatására még többen ragadnak majd – tetszés, képzés és a saját kompetenciák szerint – fényképezőgépet vagy tollat. Vagy mindkettőt.